

CSAK EGY ÚT VAN

(Németh László társadalomfilozófiai és kultúrtörténeti nézeteiről)

Németh László eszméi, reformelképzelései közül sok sért közvetlen hatalmi érdekeket, keresztez az országban éppen akkor érvényesülő politikai ambíciót. Így például a "minőség forradalma" jelszó, társadalmi program érzékenyen érintette mind a két világháború közötti, a forradalmaktól irtózó konzervatív berendezkedést, mind a különböző irányú és egymást váltogató, a minőség iránt azonban egyaránt nem sok érzéket mutató radikális totalitárius törekvéseket. Hasonló természetű a "harmadik út" fogalma, amely egyszerre kívánja elszigetelni, megvédeni a magyar társadalmat mind a Nyugaton kialakult polgári rend, az úgynevezett kapitalizmus egyoldalúságaitól, nemkívánatos jelenségeitől, mind a Keletet uraló marxizmus, kommunizmus ideológiai és politikai hatásától. Mégis talán legnyilvánvalóbb és leg-egyöntetűbb ellenérzést, leghevesebb elutasítást azok a kultúrtörténeti nézetek váltottak ki, amelyek a magyar kultúra hiteles művelőit, a magyar társadalomnak a kultúrhagyomány letéteményeseként megnevezhető rétegeit: a "mélymagyarokat", a "mélymagyarságot" szimptomatikusan, mintegy sajátos történelmi sorsunkból adódóan "kisebbségbe" szorítottak mutatták, amelyek szerint a magyar író, a magyar gondolkodó sajnálatos módon örök időktől fogva profétának lenni kényszerül saját hazájában.

Ennek a különös helyzetnek legalább két oka van. Az egyik, hogy a mindenhez hozzászóló s az egyetemes gondolkodás igényétől áthatottan minden problémára receptet ajánló Németh László nem volt politikus (ezt többnyire a hatalom még oly türelmetlen képviselői is tudták), hogy politikai véleménynyilvánításai inkább kultúrtörténeti nézetei kifejtésének keretében szolgáltak, mintsem tényleges politikai cél elérését szorgalmazták. A másik, az előbbit kiegészítő ok pedig, hogy a "mélymagyarságról", a "kisebbségbe" szorítottságról mondtak a magyar értelmiséget, a magyar társadalom szellemi érdeklődést mutató tagjait radikálisan megosztották, illetve a figyelmet egy századunkban végbemenő, de legalább is ekkor megmutatkozó hasadás, kettészakadás tényére irányították. Bármennyire úgymond problematikusak, vagyis értelmezést igénylők legyenek is Németh Lászlónak a kultúráról, a magyarságról, a parasztság kultúrafőntartó szerepéről, az értelmiség föladatáról alkotott nézetei (ezen írás éppen az itt felsorolt kérdések értelmező vizsgálatára vállalkozik), az ő gondolkodói teljesítményének magvát ezen problémák eredeti fölvetése és gazdag, a számára adott kultúrtörténeti horizonton belül kiegyensúlyozott, a maga szempontjából következetes kidolgozása alkotja; másfelől bármennyire szimpatikus, szellemi bátorságról tanúskodó a magyar polgári átalakulás radikális "forradalmi" sürgetése, a század minőségtagadó

tömegmozgalmaitól való idegenkedés, a totalitárius törekvések elutasítása, érvényesülésük elkerülésének jámbor szándéka, az e tárgykörbe tartozó írások gondolati színvonaluk, tájékozottságuk, a látókör szélességéből adódó nyitottságuk ellenére múltó publicisztikai érdekeknek bizonyulnak, csupán a kultúrtörténeti gondolatok, eszmék kifejtése és érvényesítése szempontjából értékelhető eszközökké minősülnek.

Noha azt tudomásunk szerint sem Németh László maga soha nem állította, sem eszmetársai, a népiek róla nem mondták, a polgárosodás programját kisajátító, magunknak főnntartó urbánusok meg egyenesen elutasították, hevesen vitatták, noha csupán a minden magától különbözőt szívesen polgárinak bélyegző marxista kritika volt hajlandó Németh László szemléletét polgáriként jellemezni, mi a magunk részéről az életmű, az azt jellemző gondolati pozíció megértésnek kulcsát abban látjuk, hogy őt az urbánusokkal egyetemben és az urbánusoknál egyáltalán nem kisebb mértékben a polgári mentalitás jellegzetes képviselőjének, a magyar polgárosodás legjelentősebb huszadik századi harcosának tekintjük.

Amikor azonban polgárt mondunk, akkor a polgári mentalitásnak nem olyan egyetemes, föltétlen és minden tőle különbözőt elutasító jelentést tulajdonítunk, amilyent ez a szó a múltból, a történelemtől semmit nem tudó, a jövőt magának korlátlanul — és egyben korlátoltan — kisajátító modern világcivilizáció perspektívájában kapott, s amilyent urbánusaink is, a korszellem áramlataira meg a korszerűség követelményére utalva tulajdonítanak neki, de nem is a "proletárral" való alkalmi és viszonylagos szociális szembenállásában értjük, amely szembenállásnak tévesen a marxizmus nemcsak korszakos, történelmi, hanem egyenesen eszkatologikus jelentőséget tulajdonított, hanem abban az eredeti, valójában történelmi szembenállásban, amely a polgárt az arisztokratára vonatkoztatta, az arisztokratára vonatkoztatottan definiálta, s amely szembenállás, vonatkoztatás a tradicionális arisztokratikus szempont végleges elhalványulásáig, századunk elejéig a ráháruló kultúrtörténeti szerep nagyvonalúságát, teljes terjedelmét még értő, annak valóban megfelelni kívánó polgárt, az egykori harmadik rendet önmagához méltóvá, úgymond klasszikussá tette.

Az a pusztá tény, hogy a polgárságnak egykor mértéket, normát adó tradicionális arisztokratikus szempont már jó ideje érvényét veszítette, s hogy teljesen alaptalan volna az eredeti formában való visszatérését várni, még nem jelentheti, hogy a polgári világnak ne lenne szüksége erre az őt orientáló, a rajta túlmutató létszempontra állító arisztokratikus mértékre, normára, s annak bármiféle újbóli érvényesítéséről minden különösebb mérlegelés nélkül, eleve le kellene mondani. Ha a XIX.-XX. századot átölelő polgári korszak jelentőségét a korábban tekintélyvel nyugvó, az individuális döntés szabadságát korlátozó, valamint a társadalom nagyobb felét az individuális mérlegelésre való képtelenség állapotában meghagyó társadalom totális individualizálásában látjuk, akkor a korábban intézményes biztosítékok révén, tradicionalista módon érvényesülő arisztokratikus mérték- és normaképviselő helyett olyan értelmiségi mérték- és normaképviselő kell, hogy elfoglalja, amely minthogy

az emberi természetből nem következik, s minthogy ennek megfelelően a polgári társadalmat, vagyis a társadalom egészét nem foghatja át, amely tehát a korábbi normaképviselőhöz hasonlóan nem kevésbé arisztokratikus, ugyanakkor azonban nem születési előjogokon, hanem szabad individuális választáson alapul, semmiféle intézményes biztosítékot befolyása érvényesítése érdekében nem igényel, hanem a maga helyét végre megtaláló polgári világ igényli annak szellemi orientáló szerepét mint saját normális működésének föltételét.

Németh László szemléletének polgáriságán tehát azt értjük, hogy mint az egykori harmadik rend minden, a nagy forradalom után bekövetkező polgári korszakban történelmileg magára maradt képviselője, önmaga kíván az emberlét összes normáinak megfelelni, vagyis azok kielégítésével a polgári mentalitás keretei között kísérletezik, ha hozzá hasonlóan egyáltalán tud, illetve hajlandó tudni ezen, a polgári életformát tulajdonképpen meghaladó, rajta belül igazában sosem érvényesülő normákról. Életművének, különösen esszéírói, publicisztikai tevékenységének gyakran éles megütközést, heves elutasítást kiváltó voltát a közfelfogással ellentétben nem az okozza, hogy a polgári mentalitás sztereotípiáit a népi, nemzeti — mint ő szerette mondani — "faji" szempontokkal (véleményünk szerint tulajdonképpen a kultúra szempontjával) sértette (egy még nem polgárosodott társadalomban a polgárosodás ügyét előmozdítani akaró gondolkodó, közéleti szereplő esetében ezen szempontok bevonása indokolt, ha nem is problémamentes, amint arról majd a továbbiakban szólunk), hanem azzal, hogy összes kortársához — egyebek között természetesen az urbánusokhoz is — hasonlóan a magyar társadalom, a magyar kultúra minden fölhalmozódott problémájának, ellentmondásának megoldását a polgárságtól, a polgárosodás folyamatán belől várta, hogy az arisztokratikus szerep polgári betöltését negatív tapasztalata ellenére lehetségesnek tartotta.

Ezen várákozás irreális, a benne kifejeződő aránytévesztés, az általa előálló perspektívavesztés magyarázza, hogy Németh László minden, a polgári mentalitáson túlmutató, úgynevezett ontikus problémát megtapasztaló, de sem saját kompetenciájának határát megvonni, sem a polgári korszak látóköréből kilépni nem tudó kortársával egyetemben képtelen a történelmet, valamint a jelenben történeteket kielégítően értelmezni, és lépten-nyomon "útvesztésről", jöveteletlen vagy csak nagy áldozatok árán helyrehozható "tévedésekről", az eredeti tiszta tudás megbocsáthatatlan "elfelejtéséről" beszél. A magyar társadalom egységesülését, a magyar kulturális önmeghatározás szellemi eredményeinek a társadalom működtetésében való kamatoztatását a polgárságtól váró gondolkodó minduntalan szemrehányást tesz hol a történelmi vezető osztálynak, a liberális nemességnek, hogy 1848 eszméit, célkitűzéseit a kiegyezés értelmetlennek vélt kompromisszumába fullasztotta, hogy a parasztság fölemelkedését, a nemzeti polgárság kialakulását megakasztotta, hogy az ország hajóját árulással fölértő megbocsáthatatlan baklövésnéként a hanyatló Habsburg-birodalomhoz kapcsolta, hol pedig a nagyobb részében német vagy zsidó származású polgárságnak veti szemére, hogy a magyar kultúra problémáiban járatlanul és sajátos szempontjai iránt érzéketlenül az amúgy is dőcögve haladó

polgári átalakulást járatlanságával, érzéketlenségével, valamint a maga külön szempontjainak amazzal szembeni érvényesítésével még inkább megnehezítette, és végül hibáztatja a két világháború közötti konzervatív berendezkedést, hogy irredentizmusával meggátolja az új, népi-paraszti gyökereire visszametszett, visszametszendő magyar társadalomnak a körülötte kialakult és polgárosodni vágyó nemzetállamokkal való kölcsönösen hasznos és értelmes együttműködését.

Németh László mint a polgári korszak gondolkodója, aki a polgári szerepvállalás eredményeként, a civilizálás folyamatában keresi a magyar társadalom konfliktusainak feloldását, ítélte úgy, hogy a történelmi osztály következetes föllépése esetén 1848 eszméi teljes mértékben érvényesíthetők lettek volna, hogy a hazai polgárságnak bizonyos fokú idegensége, elidegenedettsége okozta a nemkívánatos kisiklást, s hogy ezért mind a liberális nemesség, mind a polgárság történelmileg felelős, illetve felelőssé tehető. Ha azonban a polgári mentalitást kultúrtörténeti szemléletünknek megfelelően az arisztokratikus mentalitásra vonatkoztatottságában látjuk, vagyis abból a szempontból vizsgáljuk, amelyből nézvést Németh Lászlót egyáltalán polgári gondolkodónak minősítettük, a magyar társadalomról, a magyar kultúráról — Kelet-Közép-Európának és Kelet-Európának az arisztokratikus elvre még emlékező XIX. században nem polgárosodott társadalmairól, kultúráiról általában — azt mondhatjuk, hogy itt nem várható, nem képzelhető el a társadalom egységesülésének, individualizálásának polgári jellegű megoldása, s következésképpen annak elmaradásáért sem az azt kezdeményező liberális nemesség, sem a felemásan kialakuló hazai polgárság igazában nem okolható. És anélkül, hogy mindenáron és teljes mértékben igazolni akarnánk a két világháború közötti konzervatív rendszert, illúzióknak kell nyilvánítanunk azt a állítást, hogy a társnemzeteitől megfosztott, megszabadított trianoni Magyarország az öt körülvevő új nemzetállamok körében, ezen új nemzetállamokkal együtt a polgárosodás Nyugat-Európa által megtett és a békeszerződések intenciói szerint átplántálandó útját járhatja, hogy népi-nemzeti alapon, a hamarosan kialakuló nemzeti polgárság ésszerű érdekegyeztető tevékenységének folyamatában ezen országok önmagukra és egymásra találhatnak.

A magyar kultúrtörténet jelenségeinek értelmezése, a magyar polgárosodás elakadásának megértése, a társadalom egységesüléséhez vezető út csak olyan, arisztokratikus-értelmiségi pozícióról oldható meg, amely a polgári korszak szemléletmódján túlmutat, és amely a kor minden más gondolkodójához hasonlóan Németh László számára sem érhető el. Mivel ezen arisztokratikus értelmiségi nézőpont az elmúlt két évszázad gondolkodásával ellentétben a polgári mentalitás, a polgári életforma szerepét nem abszolutizálja, nem várja tőle a társadalom minden problémájának, a kultúrában adott létkérdéseknek az átfogását, nem tesz szemrehányást sem a polgárosodás útján végigmenni nem tudó történelmi osztálynak (hiszen ez az út járhatatlan, ezen az úton nem lehet végigmenni), sem a kultúra egyetemes szempontját belátni képtelen, úgymond gyökértelen magyar polgárságnak (hiszen a rá háruló arisztokratikus hagyományt elfelejtő polgár amúgy is mindenhol gyökértelen). Nem várja továbbá azt sem illuzórikusan a társadalom egységesülésé-

nek föladatát a polgári korszak koncepcióján belül hasonlóképpen megoldani képtelen, bár a tényleges helyzettel szembenézni kevésbé hajlamos környező kelet-közép-európai országoktól, hogy a magyar polgárosodás partnerei legyenek, hogy ezt a folyamatot, ha már elősegíteni nem tudják, legalább ne akadályozzák.

Bármennyire nem testesíti meg azonban Németh László ezt, a magyar kultúra, a magyar társadalom kérdéseinek áttekintésére alkalmas arisztokratikus értelmiségi pozíciót, kultúrtörténeti koncepciójában egészen nyilvánvalóan ezen pozíció igénye tükröződik, újszerű, gazdag gondolatrendszerének nyugtalanító, fölkavaró ellentmondásaiban az, a kultúránkban rejlő tapasztalat mutatkozik meg, hogy kérdéseikhez — s egyben korunk, az egész civilizált világ kérdéseikhez — valamely, az európai gondolkodásban eddig ismeretlen módon kell közelednünk. Amikor Németh Lászlót a bevett gyakorlattal ellentétben polgári gondolkodónak, a magyar polgárosodás legjelentősebb huszadik századi képviselőjének mondtuk, ennek, a kultúránkban rejlő és az ő életművében tükröződő tapasztalatnak adtunk hangot, vagyis az ő szellemében, de szavaival mégis ellentétben az arisztokratikus értelmiségi pozíció szükségességét tudatosítottuk. Amikor pedig a kritika benne minden mást, csak éppen a polgári mentalitás képviselőjét nem akarja látni, akkor kultúránk sajátosságait és Németh László gondolatainak eredetiségét szem elől tévesztve, a polgárság, a polgárosodás konvencionális, a polgár szerepét abszolútizáló nyugat-európai modelljével dolgozik.

Mit mond kultúránkra vonatkozóan az a megállapítás, hogy az általa nyújtott tapasztalat révén a magát egyetemesnek mutatni hajlamos, a maga részlegességéről többnyire megfélemlített polgári szempont elégtelensége, valamint az arisztokratikus értelmiségi pozíció bevezetésének szükségessége tudatosítható, illetve hogyan értelmezendő az a szokatlan megállapítás, hogy egyáltalán van sajátos kulturális, kultúrtörténeti tapasztalat, hogy a kultúrában, a kultúrtörténetben, illetve a történelemben a lét tapasztalata közvetítődik? Úgy tetszik, arról van itt szó, hogy más, mind a polgárosodásban minket megelőző, mind a hozzánk képest lemaradó kultúrákkal ellentétben a mi sajátos, kultúrtörténetileg kialakult és sorsunkat, történelmünket meghatározó nézőpontunkból közvetlenül megmutatkozik annak, az emberlétet nemcsak itt nálunk, hanem általában mindenhol jellemző normának az érvénye, hogy az igazságra, létének végső kérdéseire kérdező, a civilizációt építő, a műveltséget gyarapító, az együttélés intézményeit kialakító ember pusztán ezen tudatos *civilizációs*, polgárosító erőfeszítéseinek eredményeképpen nem biztosíthatja dolgai harmonikus működését, hanem ahhoz mindig elengedhetetlenül szükséges az igazságnak, a létnek olyan, ezen erőfeszítésekkel kapcsolatban nem álló, azokhoz képest eleve adott *kulturális* tapasztalata, amely a hagyományban gyökerezik, s amelyet a polgárral szemben az arisztokratikus mentalitás őriz. Míg a fizikai tapasztalat vagy a tőle egyébként sokban különböző élettapasztalat mindig a dolgokra, a jelenségekre vonatkozik, alatta mindig valamiféle ismeret, tudás értendő, a kultúrtörténeti tapasztalás annak az egységnek a megélését, azon egység érvényében való megbizonyosodást jelenti, amelyet a léthez rendelünk, s amely

mindenekelőtt az emberi létezésben, az embert körülfogó kultúrában mutatkozik meg. A mindig elszigetelt individuum által megjelenített misztikus egységélmény csupán ennek, a kultúrtörténetben megmutakozó egységnek a visszfénye, álma, szubjektív vágya, és nem különben ebben a kulturális tapasztalatban adott elsődlegesen az az igazság, az a lét is, amelyre a civilizációt építő polgár kérdez, amelyet individuális erőfeszítése révén másodlagosan, tudatosan elérni akar.

Minthogy a kultúrtörténeti léttapasztalat nem valaminek, valamilyen sajátos egyedi minőségnek, hanem a minden létező számára közös létnek, az egésznek a megtapasztalása, e tapasztalatban egyetlen kultúrközösség sem a maga egyediségét, más kultúrközösségektől való különbözősét éli meg, hanem a lét minden létező számára közös gyökereihez köti magát, s ezen kötődés révén a maga emberlétét alapozza meg a szó legáltalánosabb és legelementálisabb értelmében, a kulturális léttapasztalat lényege szerint nem elválasztja, hanem összeköti az embereket.

Minthogy azonban ugyanakkor a kultúrtörténeti adottságok eltérő volta miatt a lét teljességéhez való kötődés a különböző kultúrközösségekben egymástól eltérő módon történik, minthogy a mindenki számára egy és ugyanazon lét, egy és ugyanazon egész megtapasztalása az egyes kultúrközösségek esetében más irányú, más mértékű erőfeszítést igényel, a kultúrát megalapozó, az emberséget realizáló tapasztalat az egyes közösségeket a történelem során másodlagosan el is különíti egymástól, esetről esetre szembe is állítja egymással. Ha a létet nem az intellektuális erőfeszítéshez képest transzcendens, csupán a kultúrtörténetben, a történelemben megtapasztalható egésznek gondolnánk, ha arra számítanánk, hogy a lét teljessége a civilizációs teljesítmények révén átfogható volna, akkor a polgárt az emberrel azonosítva, a polgárt az emberi nem reprezentánsává megtéve, a kultúra szempontját, a kultúrtörténeti léttapasztalás által az emberi létezésbe bevitt "bonyodalmakat" egyetlen derűs, nagyvonalú felvilágosult gesztussal kikapcsolhatnánk. Mivel azonban úgy látszik, hogy az emberi létezés kulturálisan (és nem intellektuálisan) megalapozott, és ennek megfelelően a civilizáció eredményei is kulturálisan föltételezettek, kulturális gyökerekre mennek vissza, indokolt, sőt nélkülözhetetlen a kultúrtörténész vállalkozása, aki a történelem értése és a különböző kultúrközösségek egymást értése céljából a kultúrtörténeti léttapasztalatot nem eredeti, tulajdonképpeni szerepében, a mindannyiunk számára közös létre utaló voltában veszi számba (hiszen arról így egyébként sem igen lenne mit mondani), hanem mint az egyes kultúrközösségeket jellemző vonást mint a léthez való sajátos viszonyt, a létre való vonatkoztatottság sajátos módját. Ezen vállalkozás révén a civilizáció, az individuáció előrehaladott fokának megfelelően a hagyományhoz való viszony intellektuálisan beláthatóvá válik, a hagyomány ápolása, őrzése szabad individuális döntésen alapuló szerepvállalással alakul át, minthogy azonban ezen kérdések az élet közvetlen, kézzel fogható érdekein túlmutatnak, a továbbiakban is csak kevesek ügye, arisztokratikus jellegű értelmiségi föladat marad.

Amikor Németh László a "kisebbségbe" szoruló "mélymagyarság" történelmi méretű kétségbeesett küzdelméről és a jelenhez közeledve mind kétségbejött

helyzetéről tudósít, akkor a maga esszéírói-irodalomkritikus eszközeivel kultúránk azon sajátosságáról ad hírt, hogy nálunk — bizonyos történeti okokból a civilizációs előfeltevéseknek a kezdetekre visszamenő hiánya miatt — a nemzeti kultúra ügye nem bízható rá a tudatos, "ésszerű" civilizációs erőfeszítések mechanizmusára, vagyis hogy nálunk megrendítő és sorsunkat megterhelő módon megmutatkozik a kultúrának, a hagyományban őrzött léttapasztalatnak a létre kérdéséhez képesti tényleges elsőbbsége, s ezáltal kultúránk elsőrangú művelői, a hagyomány, a léttapasztalat legkiválóbb képviselői, "tudói" egyfelől a kézenfekvő, "ésszerű", szinte bárki által könnyen érthető civilizációs-művelődési föladatak ellenében, mintegy az árral szemben kénytelenek hangoztatni, érvényesíteni ezt a tapasztalatot, másfelől az esélyek nem egyenlő volta miatt amazokkal szemben mind az ép kultúrérzék, mind a civilizáció, a polgárosodás kárára igen gyakran háttérben maradnak. Az esszéíró kultúránk valós és lényegi sajátosságára tapint rá, de a polgári korszak képviselőjeként, a maga polgári pozíciójáról nem képes a polgárosodás korában egységesülni nem tudó, a polgári korszak adottságaihoz alkalmazkodni nem hajlamos, a maga sajátos értékeinek realizálását egyelőre még mindig a jövőre halasztó magyar kultúráról valóban adekvátan beszélni.

Így minősítendő az, hogy kultúránk, mint bármely más kultúra, egyetemes emberi értékeinek kibontakoztatásáért aggódva, a nemzeti önérvényesítésért, a nemzetállam létrehozásáért folyó véges, materiális küzdelem képzeteit idézi, hogy az írókat, költőket, gondolkodókat, vagyis a műveknek, kultúránk szellemi kincseinek létrehozóit, a nemzet fönmaradásáért, pusztá fizikai létéért tett erőfeszítésekre utalva, "kisebbségben" lévőeknek, "kisebbségbe" szorulóknak nevezi, s azt a meghökkenítő helyzetet ecseteli, hogy a kulturális gyökerekkel nem vagy csak kevésbé rendelkező tényleges — azaz nem metaforikus — etnikai kisebbségek kerülnek "többségbe", jutnak szóhoz, érvényesülnek a nemzet szellemi életében a társadalom kulturális önértését megnehezítve, és a társadalom egységesülésének folyamatát megakasztva. Így értelmezendő továbbá az is, hogy a "mélymagyarságot", a kultúránkban adott sajátos léttapasztalatot, vagyis a mindig töredékes dolgok elfogadhatatlanságának történelmi érvényében megmutatkozó transzcendens egész bizonyosságát olyan pozitív tudásnak tünteti föl, amelyet a történelmi, a múltra emlékező, az archaikus viszonyokat konzerváló osztályok, néprétegek mint valamely drágakövet, gyémántot, esetleg kegytárgyat, az idő és a — nép érdekei szerint folyó — polgárosodás folyamatából magukat kivonva, esetleg azzal szembefordulva, megőrizhetnek. Ezért van az, hogy e hagyomány őrzőit, továbbadóit és művelőit, érvényesíteni kívánóit, a "mélymagyarokat" a "hígmagyarokkal" szembeállítja, azt a látszatot keltve, hogy a kultúra minden értéke a kezdeteknél, a kiindulópontnál készen van, hogy a kultúra különböző irányultságú művelői egymástól elválaszthatók, megfelelkezve arról, hogy a kultúra, a lét igazsága (amint Heidegger mondja) az időben történik meg, hogy a kultúra eredeti, egységes, organikus szempontja, a lét transzcendens teljességét közvetítő tapasztalat, amely a történelem áramában képződött meg, csak ezen eleven folyamaton belül maradvá tartható fenn. Ez az oka

annak, hogy a "mélymagyarok" arisztokratikus szerepvállalását, a kultúra ügyével való tragikus-személyes azonosulását szem elől tévesztve csak megosztottságot, méltánytalanságot, kíméletlen érdekütközést lát ott, ahol pedig az arisztokratikus normára és mértékre már nem emlékező huszadik századi szemlélettel ellentétben a jutalmát önmagában megelégedő, a dologi elismerést nem eleve bekalkuláló arisztokratikus kultúráképviselet modellje működik. Ezért nem veszi észre, hogy egyes alkotók, az úgynevezett mélymagyarok bármennyire nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot az ő, a léttapasztalat intellektuális kifejtésével kísérletező szempontjából, "mélymagyarokat" és "hígmagyarokat" egymással szembeállítva magyar irodalomtörténetet írni nem lehet, az egységes folyamat szétzilálásához vezet, ha igazak és hamisak, a helyes utat megérezők és szem elől tévesztők kettősségét látjuk bennük, ha képtelenek vagyunk történeti szembenállásukat értelmezni. Akármelyik oldalról, akármelyik vonatkozásban is nézzük, Németh Lászlónak a magyar kultúra egyedülálló sajátosságát érzékelő és az arisztokratikus értelmiségi szerepvállalás igényét kifejező gondolatrendszere csak akkor szabadulna meg az esszéisztikus kifejtést átszövő ellentmondásaitól, ha az érdekek gyakorlati érvényesítésére összpontosító polgár pozícióját meghaladva, saját kulturális irányultságához méltóan a lét egyetemes szempontjára bízná magát, ha a benne magában munkáló igényt kielégítve, arisztokratikus-értelmiségi pozícióra helyezkedne.

Ez, a kultúrtörténeti látókörét nyívánvalóan meghaladó földadat azonban nem rá, hanem ránk; életművének értelmezőire vár, akik az ő teljesítményére támaszkodva, az ő megállapításaira hivatkozva vagyunk egyáltalán képesek fölismermi és fölismeretni az így megfogalmazott földadatot. Németh László kultúrtörténeti földadata másban, abban áll, hogy a még "klasszikus", XIX. századi polgárság illúziójával szakítva, ugyanakkor a kultúra szempontját változatlanul ébren tartva, egyfelől többé nem hisz romantikus módjára az eszmék individuális megalapozhatóságában, másfelől viszont megtapasztalja azok átfogóbb, tágasabb, sem nem egyoldalúan ideális, sem nem egyoldalúan materiális, hanem az ezen ellentétet meghaladó ontikus megalapozottságát. A kék virág után futó romantikus, polgári individuum ideális vállalkozásainak gyökértelenségével szemben, a XIX. századi történelem változásait, színjátékait maga fölött elzajlani hagyó paraszti létezés kultúrába ágyazottsága, spontán öntudatlan kultúraörzése mint valamely kétségbevonhatatlan társadalmi realitás életi meg vele a hol haladó, hol megakadó civilizáció mozgásaival szemben a mozdulatlan kulturális léttapasztalat jelentőségét, időtlen, az örökkévaló egészhez rendelt érvényét. De ugyanez az élmény táplálja benne azt a másik, egész gondolatrendszerét meghatározó illúziót, hogy a spontán, individuum előtti, tudattalan paraszti kultúraörzés a társadalom egységesítésének, a kulturális önmeghatározásnak szilárd alapja lehet, hogy a több évszázados kudarcorozat dacára, a csüggedt kételkedés cáfolatául mégis csak lehetséges a magyar polgárosodás, hogy a polgár, legalább is a paraszti létezésen keresztül a kulturális gyökerekre hozzá hasonlóan rátaláló polgár itt nálunk is ezen egységesülési, önmeghatározási folyamat kezdeményezője lehet. A paraszti létezésre rácsodálkozó népies értelmiségi, a maga

történelmi szerepét ily módon megújítani, megerősíteni akaró polgár nem tudatosította eléggé a föllépésében kifejeződő ontikus szempont értelmét, amelynek megfelelően nemcsak az intézményesített rendi arisztokrácia, nemcsak a gazdaság, a politika gondjait magára vállaló s ennek fejében a hatalmat magához ragadó polgár, de a tradicionális, hagyományörző paraszti életforma, mint egyetlen más társadalmi csoport sem lehet képes a lét egyetemes szempontjának, a részeket egybefogó egésznek a képviselőjére, mert egyetlen véges képződmény, egyetlen rész sem helyettesítheti az egészt, jelenítheti meg a létet.

Amikor ezt mondjuk, nemcsak arra gondolunk, hogy a parasztság nem tartható az idők végezetéig valamilyen muzeális állapotban (ezt sem Németh László, sem egyetlen más népi író sem akarta), hanem arra is, hogy a zárt, paraszti életforma fölbomlása sajnálatos módon — de egyáltalán nem csupán szerencsétlen történelmi véletlenek folytán — lényegében nem az új polgárság kialakulását, a polgári átalakulás hosszan elnyúló és fájdalmas folyamatának határozott lezárását eredményezte, helyébe szükségszerűen a proletarizálódás, illetve a világcivilizáció állapotának megfelelő modern tömegettársadalom lépett. Az ontikus szempont érvényét megtapasztaló, de azt ki nem fejtő, nem tudatosító Németh László ítéleteiben a kultúrfilozófus világos fölismerései és a szociológus téves prognózisai zavaróan keveredtek egymással: egyrészt lenyűgöző következetességgel és gondolati bátorsággal érvényesíti a kultúrtörténeti léttapasztalásnak a magyar kultúrán belül a parasztság huszadik századi létezésében megmutatkozó érvényét, másrészt ennek a léttapasztalásnak valamiféle ideális erőt tulajdonítva, annak pozitív társadalmi hatását várja. Az ontikus szempont adekvát kezeléséről, módszeres érvényesítéséről csak akkor beszélhetünk, ha a tömeglét, a csőcselékmentalitás, a "rossz" kultúrtörténeti érvényét elismerve, elfogadjuk a norma, a mérték érvényesítésének mindenkori kétségességét, kockázatosságát, ha a polgár túlzott ambícióival, a népi író illúzióival leszámolva civilizáció és kultúra kérdéseinek rendezését, a norma, a mérték érvényesülését az ontikus szempontot tudatosító és személyes képviselőjét vállaló arisztokratikus értelmiségi pozíciótól várjuk.

Az ontikus szempont megtapasztalása és kifejtésének, tudatosításának elmaradása közötti ellentmondást mint a Németh László-i pozíció lényegi sajátosságát jól tükrözi az általa programszerűen vállalt esszéforma. Ez az esszéírói program polemikusan áll szemben az akadémiai, egyetemi tudománnyal. A polémia egyszerre két dolgot jelez: először is azt, hogy Németh László, a lét, a kultúra, civilizáció, a társadalmi élet, az irodalomtörténet stb. kérdéseit fölvető egyetemes gondolkodó a tudomány szerepkörébe tartozó föladatot vállal magára, miután az szemmel láthatóan nem képes eleget tenni az önmagával szemben támasztott várakozásnak, másodsor viszont az esszéírói státus azt is jelenti, bár ezzel az esszéíró maga direkt formában soha nem vet számot, hogy szerepe a tudománnyal szemben csak korrektív lehet, csupán annyit tehet, hogy gyengéit ellensúlyozza, helyére azonban — miért, miért nem — igazában soha nem léphet. Németh László tulajdonképpen azt veti a tudomány szemére, hogy a maga korlátoltan pozitívista vagy nem kevésbé korlátoltan

idealista beállítottsága miatt képtelen az ontikus pozíció kialakításának, a kultúra képviselőjének igényét kifejezni, s hogy ne essen maga is a tudomány hibájába, az esszé nyújtotta szabadság lehetőségével élve, a határozott, világos, és módszeres fogalomalkotástól következetesen tartózkodik, metaforákkal dolgozik. A kultúrán a tudósokhoz hasonlóan a műveltséget érti, nem pedig a lét igazságát közvetítő történelmi tapasztalatot, ezért földadatának nem a kultúra jelenségeinek vizsgálatát, hanem az úgynevezett faji sajátosságok körülírását tartja, amelyeket valamely bonyolult keveréknek, végeredményben irracionális jellegűnek ítél, s amelyek elemzéséről lemond. Nagyon komoly és szigorúan érvényesített szándékát jelezve lépten-nyomon emlékeztet arra, hogy a faj az ő szóhasználatában nem etnikai, biológiai adottság, hanem szellemi-lelki minőség, mégis ezek az állandó önkorrekciók, öninterpretációk arra utalnak, hogy az esszéírónak az általa megcélzott tartalmakat, gondolatokat nem sikerül valóban adekvátan kifejezni.

Lehet valaki természetesen elégedett az ontikus szempontot előtérbe állító esszéírói teljesítménnyel, nem bízva abban, hogy a létnormákhoz való viszonyról, a léttapasztalatról határozott és világos formában, a tudomány eszközeivel beszélni lehet, és lehet valaki más, az ontikus szempont szem előtt tartását nem értékelve, elégedetlen az esszényelv formállogikai pontatlanságaival, attól tartva, hogy a steril elvi szempontból kétségtelenül nyitva maradó félreértési lehetőségeket az ostobaságra spekuláló tudatos manipulációs szándék ekkor vagy akkor, itt vagy ott kiaknázza, azt azonban sem egyik, sem másik vélekedés nem fedheti el, hogy egyrészt kívánatos a létnormákat, a kultúrtörténeti léttapasztalatot a személyes-individuális belátás körébe vonni, másrészt pedig hogy azt megtenni csak a Németh Lászlóéhoz hasonló típusú esszéírói teljesítményre reflektálva, e teljesítményt elismerve lehet. Németh László társadalomfilozófiai-kultúrtörténeti nézeteinek értelmezése során az a meggyőződés vezet minket, hogy a lét szempontját szem előtt tartó, a kultúra értékeit tisztelő, azokra támaszkodó tudományos szemléletmód, valamiféle "új tudomány" kialakítása lehetséges, s hogy a hozzá vezető út a polgári korszak látóköréből való kilépésen, az ideologizmus zsákutcájából való kitörésen, az arisztokratikus értelmiségi pozíció kialakításán, a gondolkodás hitelesítésén át vezet. Nem valamilyen különleges, a történelemben eddig soha nem tapasztalt teljesítmények produkálásáról van itt szó, hanem csupán arról, hogy ami eddig a gondolkodás, a művészet, a vallástörténet minden jelentős alkotásában, minden műben spontán módon, mintegy észrevétlenül, külön erőfeszítés nélkül megtörtént, s aminek spontán, úgymond természetes teljesülésére, a polgári korszak végére érve, a világcivilizáció létrejötté, az individuáció teljes kibontakozása után többé nem számíthatunk, azt ettől kezdve tudatosan tartjuk számon, annak teljesüléséről a kultúrtörténet "tanulságai" révén, a benne fölhalmozott léttapasztalatra támaszkodva, módszeresen gondoskodjunk.

A tudomány megoldásaival elégedetlen, a tudományt bíráló, az ontikus problematikát mint a kultúra problémáját az esszéműfaj nyelvén fölvető Németh László Heidegger törekvéseivel mutat bizonyos párhuzamosságot. Az individuális

létmisztika diszkrét szépségeiben elvesző, a fogalomalkotás érdekében sziszifuszi erőfeszítésekre vállalkozó Heidegger "formásságát" érdekes módon ellensúlyozza az életfilozófia gyanús irracionális minőségeivel való szomszédságot sztoikus morális emelkedettséggel vállaló, de a kultúra, a lét tényleges normáit, a konkrét kultúrtörténeti léttapasztalatot ezen az áron kitapogató Németh László gondolatmeneteinek "tartalmassága". A német filozófus a szót, a fogalmat találja meg, beszél a létről, illetve álmodik róla, a magyar esszéíró szándékos pontatlansággal fajról beszél, mert így kap szabad kezet, ezen az áron sikerül befogni az intellektuális elemzés elől szükségszerűen kisikló tartalmakat. A szubtilis létmisztikának és az életfilozófia vaskos irracionálisának ki nem elégtő kettősségét addig nem sikerül leküzdenünk, amíg a polgári korszak látóköreinek szűkösségéből kilépve, föl nem adjuk az individuum föltétlen formateremtő képességének mítoszáét, s egyfelől Heideggerrel szemben nem mondunk le a lét individuális megtapasztalásának lehetőségéről, másfelől Németh Lászlóval szemben nem követeljük meg az individuum előtti vagy individuum alatti kultúrtörténeti léttapasztalás intellektuálisan is korrekt leírását. Ami, ontikus kultúrtörténeti szemléletmódunk, amely valamely, a polgári korszakon túllépni kívánó arisztokratikus-értelmiségi álláspontot testesít meg, magát egyszerre véli Németh László és Heidegger szellemi örökösének, s létrejöttét, kialakulását e két szempont egybekapcsolásával, egybehangolásuk szellemi föltételeinek kialakításával magyarázza.

Az az "új tudomány", amelyet mind Heideggerrel, mind Németh Lászlóval szemben szükségesnek és egyben lehetségesnek tartunk, nemcsak a dolgok és jelenségek pontos, korrekt megragadhatóságáról kíván gondoskodni, (ami eddig minden tudomány egyetlen deklarált célkitűzése volt), hanem a problémák *értéséről* is, s nemcsak az egzaktág követelményének megsértését ítéli meg, hanem az egzaktág örve alatt megmutatkozó értetlenséget, értetlenkedést, értelmetlenséget is. Véleményünk szerint az esszéíró Németh László — jóllehet saját föllépését nem így értelmezi — *tudományos* igény kielégítését szorgalmazza, amikor kora tudományosságának konvencióit megsértve, a magyar történelem, a magyar kultúra vagy általában a történelem, a kultúra jelenségeinek *megértésén, megértetésén* fáradozik. Nem kevésbé van ez nála így, mint német filozófus kortársa, Heidegger esetében, aki a spontán problématudat, problémaértés elapadását tapasztalva, kora tudományának hanyatlásáról, üres fecsegéssé, alkalmazott jellegű, gyakorlati érdekű ismerettermeléssé degradálódásáról beszél.

Hogy állításunkat mindjárt szemléltessük is: ilyen értelmetlen, tudománytalan eljárás például Németh Lászlót a kommunista diktatúrával való kollaborálással gyanúsítani pusztán azért, mert a rendszerrel politikailag nem helyezkedett szembe, vagy mert — végső soron valóban alaptalan — várakozásokat táplált az adott berendezkedés iránt. Aki valamelyest is ismeri az életművet, s akit az valamennyire is érdekel, tudhatja, hogy ilyesmiről igazában soha nem volt szó. Ha valóban valamelyes gyanútlansággal vagy éppen túlzott nagyvonalúsággal fogadta is a politikai hatalom bizonyos gesztusait, annak oka az volt, hogy indokoltan nagyon is

biztosnak, nagyon is erősnek érezte, tudta magát az efféle kísértésekkel szemben. Vagy más oldalról nézve a dolgot: talán azért is volt ebben a kérdésben némileg óvatlan, mert egy másik, őt inkább fenyegető tévedés, egyoldalúság veszélye elől menekült, nevezetesen nem akart a maga tradicionalistán arisztokratikus értéktudatába bezárkózni, mint a polgári korszaknak az új arisztokratikus értelmiségi magatartás iránti igényt hordozó képviselője nem akarta szemléletének ontikusságát elveszíteni.

Annak idején Németh Lászlót igen sok tudományos jellegű, magát tudományosnak mondó szemrehányás érte azért, hogy az úgynevezett szociológiai, politológiai, közgazdasági stb. törvényszerűségekkal nem számolva, az akkori jelenben realizálódó, a jelenségek szintjén reálisnak mutatkozó "első" és "második úttal" szemben olyan "harmadik utat", valamiféle külön magyar vagy esetleg közép-európai utat hirdetett meg, amelynek érvényét, realitását az események nem túlságosan igazolták. Legalább is egyelőre ma sem beszélhetünk arról, hogy ennek a harmadik útnak a járhatóságát a gazdaság, a politika, a társadalom jelenségei fényesen igazolták volna. Az azonban nyugodtan elmondható, hogy az első vagy a második út egyedül üdvözítő voltában ma nekünk talán még Németh Lászlónál is nagyobb mértékben van jogunk kételkedni. Mindabban, amit ő a harmadik útról mondott, a pozitív bizonyítékok hiánya, a koncepció tényektől alátámasztatlansága ellenére is furcsa módon az a legkevésbé korszerű, hogy ezt az általa vágyott, megálmodott utat — közvetve az első és a második út realitásának látszatát elfogadva — harmadiknak nevezte.

A magyar kultúra kiváló értője, ismerője, a kultúra ontikus szempontjának következetes, hűséges képviselője, aki ugyanakkor természetesen a polgári korszak szemléletmódján belül maradt, egyfelől világosan fölismerte és határozottan kimondta, hogy számunkra semmi magát kínál, előregyártott recept nem fogadható el, másfelől pedig furcsa módon maga is szociális, gazdasági stb. recepteket gyártott, mert a kultúra szempontját lényegében félretéve, a magyar társadalom egységesülésének megoldását a polgárosodás keretei között kereste. A kultúrtörténeti léttapasztalat határozott és világos leírásának elmaradása, a problémáknak az esszé termékeny homályában hagyása miatt ez nem is lehetett másként. Németh László nem láthatta be, hogy tulajdonképpen csak egy út van, és nemcsak azért, mert az első és a második út zsákutcába vezet, mert a civilizáció századunkban elszabaduló, totálissá váló mechanikus egységesítő szempontjai ember- és kultúraellenesek, mert az ember kulturális létének norma- és mértékigényével szemben nem jelenthet valóban hatékony ellensúlyt a civilizáció szempontjának realitása, hanem azért is, mert a nekünk szánt és szerényen harmadiknak nevezett út nem kevésbé járhatatlan, mert a polgári gondolkodás keretei közül kilépve, arisztokratikus-értelmiségi álláspontra helyezkedve, nekünk is és mindenki másnak is a sajátos civilizációs föladatak fölérése előtt sajátos kulturális, kultúrtörténeti adottságainkat kell számba vennünk — és mint az egyedül ésszerű, mint az egyedül reális — a gazdasági, a társadalmi, a politikai döntéseket azokhoz kell igazítani.

A polgár egyfelől nem hiszi a dolgok ilyen megfordításának lehetőségét, az értelmiségi azonban — minthogy nem viselheti el a polgár szellemi gyámkodását —, a szellemi fordulatot mégis kezdeményezi; másfelől a "hitetlen" polgár tart attól, hogy a kultúra ontikus szempontját a civilizáció szempontja elé helyező értelmiségi elképzelését majd hatalmi szóval kívánja érvényesíteni, vagyis az értelmiségi a meghirdetett arisztokratikus program ellenére mégis csak polgár marad. Az ilyen polgár tulajdonképpen nem az arisztokratikus értelmiségi mentalitástól, hanem saját polgárságától riadozik. Rajta természetesen nehéz segíteni, irracionális félelme azonban nem tekinthető komoly ellenérvnek, aggálya közvetve éppen az ontikus fordulat szükségességét erősíti.